

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 89e jaargang • augustus 2016 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

De geknakte carrière van een jazzbelofte

Flatgebouw voor alleenstaande werkende vrouwen

Tante Wally, juffrouw op de barricaden

museum Catharijneconvent

DE
ZOMER
VAN
**HERMAN
PLEIJ**

8 juli | 4 september 2016

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS
Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Sinds 1933
dienstbaar aan
de Utrechtse
samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

BGNU

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

112

Marcel Bovy

Leo Horneman, vooroorlogse jazzbelofte

117

Signalement

118

Bettina van Santen

'Een klein huis, maar het mijne'

Een woning voor de alleenstaande werkende vrouw

123

Lex Bosman

Studie bouwsculptuur werpt nieuw licht
op bouwgeschiedenis Dom

Boekbespreking

126

Ton H.M. van Schaik

Tante Wally op de barricaden

Juffrouw van Lanschot van Studentenzaken

132

Dennis Kool

Apollo van Zijdebalen

135

Agenda

112

Begenadigd arrangeur

De in 1911 in Utrecht geboren joodse jazzmusicus Leo Horneman kon in de jaren 30 met moeite rondkomen. Het waren vooral de arrangementen die hij maakte voor dansorkesten die hem roem brachten en een mooie toekomst beloofden. In 1943 stond zijn naam echter voor het laatst op een affiche, dat voor een optreden in Kamp Vught.

118

'Kooien vol vrouwen'

Niet iedereen was gecharmeerd van het plan en de realisatie zou ruim tien jaar op zich laten wachten. Toch kreeg Utrecht - in navolging van andere steden - in 1958 een flat voor (voornamelijk) alleenstaande werkende vrouwen. Het gebouw aan de Oudenoord was destijds de hoogste nieuwbouw in de stad en is nu geselecteerd voor de gemeentelijke monumentenlijst.

126

Nooit een blad voor de mond

Wally van Lanschot (1911-200) ageerde in 1937 tegen wettelijke beperkingen op vrouwenarbeid, zat in de oorlog in het verzet, kwam in 1948 op de KVP-lijst voor de Tweede Kamer, liet ook in de katholieke kerk van zich horen en richtte aan de universiteit Bureau Studentenbelangen op. Portret van 'Tante Wally', 'een zeer bijzondere vrouw'.

□ OMSLAG: LEO HORNEMAN OP ACCORDEON TIJDENS EEN OPTREDEN IN CENTRAL, DEN HAAG, NOVEMBER 1938; RECHTS VAN HEM MAJO MARCO OP VIOOL | ARCHIEF FAMILIE HORNEMAN

Marcel Bovy

Natuurkundige, milieuvadiseur en amateur jazz-saxofonist.

Alle foto's zijn afkomstig uit het familiearchief Horneman tenzij anders aangegeven.

Dadaïstische fotocollage op de promotiekaart voor Hornemans eigen band Bob Bee en his Boys, juni 1934 Hotel Restaurant l'Europe. Linksonder de mascotte. Rechts onder Leo Horneman, daarboven Bertus van der Vliet. Rockin' In Rhythm was een hit van Duke Ellington.

Eliazer Izaäk Horneman, roepnaam Leo, werd op 4 augustus 1911 in Utrecht geboren als telg van een joods slagersgezin. Bij zijn geboorte was er nog een 10-jarig broertje, dat echter twee jaar later, in 1913, aan een ziekte bezweek. Sindsdien groeide Leo op als enig kind. Al op 13-jarige leeftijd gaf hij tegen betaling muzikles aan de populaire Amersfoortse bandleider en pianist Jan van Loo. Hij studeerde piano en muziekles aan het conservatorium, maar haakte in 1934 voortijdig af. Hij hoefde nog maar twee vakken af te ronden om zijn diploma te halen. Waarom hij zijn opleiding niet afmaakte, weten we niet. Misschien was het omdat hij tijdens zijn studie al regelmatig werk vond in de onder jongeren zeer populaire jazz en les kon geven aan privéleerlingen. Daarnaast leerde hij buiten het conservatorium veel van collegatoetse-nisten als Harry Staffhorst en Bart Stuyvenberg.

Bob Bee and his Boys

Horneman was vanaf 1930 actief in allerlei bandjes die lichte muziek brachten. En blijkbaar met succes. In maart 1934 berichtte Nic van Oostrum, leider van de populaire band *Hot Mixers*, in het lijfblad voor jazzliefhebbers *De Jazzwereld* zeer positief

Leo Horneman, vooroorlogse Utrechtse jazzbelofte

Leo Horneman (1911 - ca.1944) was een veelbelovende Utrechtse jazzmusicus aan wiens leven door de Tweede Wereldoorlog een vroegtijdig einde kwam. Hij speelde voortreffelijk piano en accordeon in landelijk opererende jazzorkesten, gaf privé-lessen en lessen op een muziekschool, maar zijn meest geroemde kwaliteit was wel het arrangeren van muziek.

Slagerszoon Leo, ca. 6 jaar.

z'n eigen band op: *Bob Bee and his Boys*. Hij wist hiervoor vijf andere leden van de Musicaband mee te krijgen. In het meinumner van *De Jazzwereld* maakte Van Oostrum juichende reclame voor de band en voor-spelde die een spoedige populariteit. De band maakte zijn debuut op 27 mei 1934 in Hotel De l'Europe. De publieke belangstelling viel echter zwaar tegen. Tijdens dit engagement, dat de zondagen tot eind juni omvatte, haakten ook twee bandleden af.

Horneman wist nog een aantal optredens van zijn band te verkopen, onder andere in Tilburg, maar na elk optreden waren er personeelwisselingen. Vertrekkende bandleden konden vaak elders regelmatig werk vinden. Het affiche voor Tilburg had geworven met de tekst 'Het succes van Pschorr, Rotterdam - Het Zuid, Den Haag - Jaarbeurs Utrecht'. Op dat moment was dat zeker bluf, maar de tekst zou wel profetisch blijken voor Hornemans latere loopbaan.

over een door Horneman geleide gelegenheidsband voor het tweede lustrium van de kunstenaarsvereniging Musica, Waarschijnlijk hierdoor aangespoord richtte Horneman daarna

Instroom buitenlandse musici

In 1934 overleed Hornemans vader, wat de druk om werk te vinden verhoogde. Maar het hoofdstuk Bob Bee werd in 1935 toch echt afgeslo-

ten. De crisis was hier mede debet aan net als de instroom van Duitsers die voor het naziregime naar Nederland vluchtten. Onder hen bevond zich een groot aantal musici. Ook de concurrentie van amateurbands en de opkomst van de nieuwe media grammofoon, radio en geluidsfilm zijn oorzaken voor de grote werkeloosheid onder beroepsmusici. Tekenend voor het misnoegen over de concurrentie door buitenlandse artiesten was het vlogblad getiteld *In Nederland behoren Nederlandsche Musici te werken, geen buitenlanders!*, waarmee Horneman het album opende waarin hij zijn optredens bijhield. Daarmee leek hij de schuld voor het mislukken van zijn band bij de buitenlandse concurrentie te leggen. Maar bandlid Bertus van der Vliet meende dat Hornemans gebrek aan zakenmanschap een belangrijker factor vormde. Voor Horneman was er echter wel plaats in

Jacky Holker and his Collegians repeteren met speciale gast wereldster Greta Keller op 18 juli 1935 in Dancing Pschorr te Rotterdam. V.l.n.r. achterste rij: Leo Horneman, Jacky Holker, Jan de Waal; voorste rij Gerard de Haan, onbekend, Arie van der Kloot, Sally Doof, Greta Keller, Johnny Jansen, Tonny Wijnman.

'Das elastische Wunder' Miss D'Elwo wordt begeleid door v.l.n.r. (buiten beeld) Leo Horneman, Nap van der Ploeg (altsax), John Engels sr. (drums), Majo Marco (leiding), Harry van der Kruk (tenorsax), Frans van der Meer (trompet) en Leo de Haas (trombone). Hier februari 1939 in Het Zuid Den Haag, een maand later waren ze ook te zien in Utrecht.

een rij van bands van nationale standing die de toenmalige toppodia in de grote steden en vakantieoord bespeelden. De brands traden vaak op als onderdeel en afsluiting van een revueprogramma, waarin een bonte stoet aan acrobaten, goochelaars, illusionisten, exoten, wonderkinderen, komieken, muziekvirtuozen en kunstdansers langstrok.

Gedurende die engagements verbleven de musici meestal ter plekke in pensions of hotels, vaak met hun gezinnen of andere aanhang. In het geval van Horneman kwam in mei, juni en augustus 1939 zijn goede vriendin Map op bezoek, andere keren leken gezellige ontmoetingen plaats te vinden met wie er op dat moment aanwezig was. Althans daarop zou Hornemans bijschrift 'bij gebrek aan beter' bij een foto in een van zijn albums kunnen wijzen.

In juni 1935 kreeg Horneman een engagement bij de *Cotton Band* in dancing Pavillon in Valkenburg. Een maand later alweer trad Horneman toe tot de negenmansformatie *Jacky Holker and his Collegians*, waarmee hij in onder andere de Rotterdamse dancing Pschorr zou optreden. Op 18 juli 1935 mocht het orkest tevens de wereldberoemde Oostenrijkse zangeres Greta Keller begeleiden. In december 1935 werd het leiderschap overgenomen door Johnny Walker en speelde Horneman nog mee tot en met januari 1936. Volgende engagements waren meestal van korte duur en tot juni 1937 had hij slechts weinig optredens.

Begaafd arrangeur

In de zomer 1937 keerde het tij weer ten goede met een aantal engagements onder andere bij *Nico de*

Vries and his Rascals in Bergen aan Zee en bij Nap Ploeg's *Rhythm Squibs* in Pschorr. Ook speelde hij bij de *Four Aces* in Trianon in Utrecht.

In december 1937 leek Horneman eindelijk 'zijn plaats' gevonden te hebben bij het orkest van Majo Marco waarin hij nagenoeg ononderbroken tot juli 1940 zou spelen. Hiermee toerde Horneman langs het circuit waarover in de Tilburgse advertentie al gebluft werd. In recensies werd het pianospel van Horneman soms geroemd, zelden inhoudelijk beschreven. Jazzkenner Bob Schrijver schreef: 'Leo Horneman speelde drie korte piano-soli in een sweet style, die echter gekenmerkt werd door de fraaie aanslag en muzikale voordracht.'

De orkesten waarin Horneman speelde waren dansorkesten en daarvan werd verwacht dat ze bekende nummers speelden en in het juiste tempo om erop te kunnen dansen. Originele arrangementen waren belangrijk als onderscheidend element. En die kon Horneman leveren. Voor alle bands waarin hij in de loop der tijd speelde, schreef Horneman zo'n tweehonderd arrangementen.

Bandleider Van Oostrum loofde Hornemans arrangeerkwaliteiten. In *De Jazzwereld* van september 1935 maakte hij, onder de titel 'Jonge musicus die de aandacht vraagt', nogmaals reclame voor Horneman. Naast lofuitingen over diens kwaliteiten als pianist-accordeonist vestigde hij opnieuw de aandacht op 'zijn zeer goede stijl van arrangeren'. Daarnaast werd Hornemans arrangeertalent gebruikt door jazzpionier John van Brück die een aantal van deze arrangementen selecteerde voor radio-uitzendingen van zijn optredens in 1934-35.

In juni 1939 schreef W.G. Gilbert over de *Majo Marco band* 'dat het aanhooren van dit orkest doorgaans wel de moeite waard is, zeker wanneer de musici zich bezighouden met één van de vele stijlvolle orkestraties, welke de pianist Leo Horneman voor hen schrijft. Deze arrangementen, alle uitmuntend door vlotheid van het coloriet en lichtheid van toon, zijn de combinatie als het ware op het lichaam gegoten [...] Het ensemblewerk schitterde vooral in de voor ons gespeelde spe-

cialle, arrangementen van 'Save your sorrow,' (waarin een bepaalde polyphone brugpassage uiterst geestig en fijn aandeel! Dit voor de Kenners van 'Alexanders Ragtime').

Joods musicus

Toen op 10 mei 1940 de Duitsers Nederland binnenvielen, werd het engagement dat Majo Marco op dat moment had in Eindhoven afgebroken. Na de capitulatie kwam het gewone leven vrij snel weer grotendeels op gang. Tot dan toe was het weinig relevant dat Horneman joods was, maar dat veranderde en niet alleen voor hem. In mei 1940 ontsloeg de AVRO al uit eigen beweging joodse leden van zijn omroeporkesten. Hoewel bekend was dat de nazi's jazz beschouwden als een primitieve cultuuruiting die schadelijk was voor de Germaanse hoogcultuur, werd er in de eerste maanden van de bezetting niet tegen opgetreden en daarna slechts mondjesmaat.

Vanaf februari 1941 kregen de joden wekelijks nieuwe beperkingen opgelegd. Ze moesten hun radio's inleveren (twee jaar eerder dan andere Nederlanders) en waren niet meer welkom in zwembaden, parken, cafés en restaurants, in musea en schouwburgen. Half september 1941 mochten joden niet meer deelnemen aan openbare bijeenkomsten waaronder ook artistieke vertoningen. Joodse instellingen en artiesten gingen daarna over tot het organiseren van theater- en muziekvoorstellingen voor en door joden. In Utrecht gebeurde dat onder andere aan de Plompetorengracht.

De deportaties uit Utrecht begonnen in februari 1942. Vanaf 2 mei 1942 moesten joden in het openbaar een Jodenster gaan dragen. Er volgde nog een stroom aan maatregelen die joden steeds meer beperkten in hun vrijheden en hen beroofden van hun eigendommen. De verloving op 27 februari 1943 met onderwijzeres en voormalig pianoleerlinge Bertha de Leeuwe maakte het leven voor Horneman wat lichter, maar dat zou voor hem en Bertha slechts van kort duren.

Kamporkest te Vught

Anderhalve maand na de verloving werd bekend gemaakt dat Horneman zich uiterlijk op 22 april 1943, samen

Tijdens het engagement van Majo Marco van juni 1939 in Het Zuid in Den Haag naar het Scheveningse strand: Leo met vriendin Map op schoot, collega Nap van der Ploeg (?) en aanhang.

met 350 anderen, naar het concentratiekamp Vught moest begeven. Het was de laatste lichting vanuit Utrecht. Hornemans verloofde was weliswaar joods, maar had door vervalsing van geboorteakten een arische afstamming kunnen fingeren en was daardoor gevrijwaard van deze maatregel. Horneman kreeg van een andere voormalige pianoleerlinge, Nanny Ditmar, een zelfmoordpil. Hornemans moeder was eerder al naar Amsterdam gedeporteerd en van daar via Westerbork op 13 april naar Sobibor, waar zij op 16 april zou overlijden. Horneman bracht - voor zijn internering in Kamp Vught - zijn archief van partituren, drie fotoalbums, een album met krantenknipsels uit 1942-43 en zijn accordeon onder bij collega-musicus Bertus van der Vliet.

Net als in de meeste andere concentratiekampen kregen in Vught geselecteerde gevangenen de gelegenheid voor muzikaal en aanverwant artistiek vertier te zorgen. Uit een bewaard gebleven programma valt af te leiden dat Horneman meedeed als solo-accordeonist en arrangeur van het joodse kamporkest. Waarschijnlijk speelde hij ook mee met het orkest, al is daarvoor geen direct bewijs. Mogelijk kreeg Horneman, samen met de andere geselecteerde artiesten, een geprivilegieerde behandeling, bestaande uit vrijstelling van zware arbeid of lijfstraffen, apart onderdak in een 'comforta-

bele' barak en voldoende voeding. De Duitsers wisten dat er zonder deze condities geen goede uitvoeringen mogelijk waren en zij zaten zelf graag op de eerste rij bij deze uitvoeringen. Medegevangene David Koker

„ROMAN”tische KLANKEN

Een avond vol verrassingen van Charmante Muziek en Zang.
Het geheel onder leiding van Martin Roman.

Concertmeester:
WILLEM DRUKKER

„CHERRYDAN”, de herkenningmelodie van ons V.K.O., is een compositie van Richard Süsskind en Martin Roman.
Arr.: M. Roman.

Conferencier:
THEO BELINFANTE

1. v. VOLEN en BEEK, Hawaï en Cowboy-liedjes.
2. LEO HORNEMAN, Harmonica-Solist.
3. **HET VUGHTSCHE KAMP-ORKEST**
o.l.v. M. Roman en W. Drukker
 - a. „STUDENTE PASSA”
 - b. „5 Uhr Tee bei ROBERT STOLZ”
4. **MARTIN ROMAN PRESENTEERT SOLISTEN:**
 - a. WILLEM DRUKKER
 - b. JACK PAVIDSON
 - c. SAM DE GORTER
5. JAMES ROSENTHAL declameert!
6. D. ZOMERPLAAG zingt!
7. **THEO BELINFANTE met nieuwe liedjes!**

— PAUZE —

8. **HET V.K.O. SPEELT:**
„Melodieën van PETER KREUDER”,
in een bewerking van Leo Horneman.
9. **DAVID JOSEPH SOHN**, „de zingende gitarist”.
10. PIM ALWIN!!!
11. **DE VLEUGEL en... MARTIN!!!**
12. „OTTOKAR”, een compositie van M. Roman,
Speciaal geschreven voor Theo Belinfante!

**EN NU EEN AANGENAME NACHTRUST EN
EEN TOT WEERZIENS.... OP 'T APPÈL!**

VERANDERINGEN IN HET PROGRAMMA VOORBEHOUDEN

Programma voor het joods cabaret in Kamp Vught, mei 1943.
Leo als accordeonsolist en bewerkster van Peter Kreudermelodiën
(programmaonderdelen 2 en 8).

□ UIT: VUGHT, POORT VAN DE HELI (HILVERSUM 1945)

Verlovingsdiner 27 februari 1943. Voorste rij derde van links Bertha de Leeuwe, rechts van haar Leo Horneman en vervolgens haar moeder. Geheel rechts de later als Rode Kruis-arts bekend geworden Joop Herschel. Op de achterste rij tweede van links, respectievelijk rechts, zus en broer van Bertha.

schreef over deze barak: 'Een vreemd gezicht, jongelui met hun schoenen aan op een matras liggend te slapen, temidden van de kwasi-artistieke uitdossing van de barak, tussen de instrumenten en in het felgeel schijnsel van het voetlicht. Anderen die aan tafels zitten te praten.'

Westerbork en Auschwitz

Begin juli 1943 werd bijna het gehele kamporkest afgevoerd naar Westerbork. Horneman daarentegen bleef achter en werd verpleger. Op 18 oktober 1943 werd ook hij afgevoerd, eerst naar Westerbork, de volgende dag al

op transport naar Auschwitz. Philip Mechanicus¹, journalist van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, noteerde in Westerbork in zijn dagboek: 'Dinsdag 19 oktober - Het transport is vertrokken, duizend man, gestraften, een groep, die vannacht kersvers uit Vught is gekomen, zonder winterkleren [...] Deze keer werd de trein wegens het besmettingsgevaar van kinderverlamming, diphterie en geelzucht hermetisch met loodjes gesloten. Het is blijkbaar de bedoeling, dat de ballingen gedurende de reis niet met de buitenwereld in aanraking komen.' Na Westerbork loopt Hornemans

spoor dood. De plaats en datum van zijn overlijden zijn onbekend. Onduidelijk is ook of hij tijdens het transport of in Auschwitz zelf is overleden, al dan niet geholpen door de eerdergenoemde zelfmoordpil. Uit onderzoek van het Rode Kruis is gebleken dat de meeste 16- tot 50-jarige mannen in dit transport geselecteerd werden voor dwangarbeid, wat op een enkele uitzondering na hun leven maximaal zes maanden rekte. Administratief werd als Hornemans overlijdensdatum 31 maart 1944 vastgelegd. Zijn verloofde zou de oorlog overleven en emigreerde in 1949 naar Israël.

Nieuwe uitvoeringen

Marcel Bovy kwam met het verhaal van Leo in aanraking toen hij als vervolg op een door hem samen met de bassist Tjitze Vogel geschreven artikel over de geschiedenis van de jazz in Utrecht (zie *Tijdschrift Oud-Utrecht* 87 (2015) nr. 3, 74-79) de oorlogsperiode wilde uitdiepen. Bij gelegenheid van de Culturele Zondag 3 mei 2015 ontstond het plan om een uitvoering van bandpartituren van Horneman op touw te zetten. Deze uitvoering werd goed bezocht en de reacties van de musici en het publiek bewezen dat de lovende kritieken van de vooroorlogse recensenten over zijn arrangementen ook nu nog gelden. Op 28 november 2015 werd een volgend, avondvullend concert gegeven. De band is beschikbaar voor vervolgoptredens. Nadere inlichtingen: info@marcelbovy.com of (030) 271 27 23.

Noot

- 1 Philip Mechanicus en David Koker zouden eveneens de Holocaust niet overleven. Jan van Loo en Majro Marco doken onder en overleefden.

Bronnen

Archief Leo Horneman in bezit van familie en van J. Cornelissen.
 Cornelissen, Joop, 'Herinneringen aan Leo Horneman' (2005-2011), gepubliceerd op <http://leo-horneman-music.com>
 Dam, C. van, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse gemeenschap in de stad Utrecht 1930-1950* (Zutphen 1985).
<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/kranten>
<http://www.delpher.nl>

Lezen en wandelen over Romeinse wegen

Door uitgebreid archeologisch onderzoek en enkele spectaculaire vondsten is de laatste decennia de kennis van Romeins Nederland enorm toegenomen. Dat geldt vooral het wegennetwerk en de limes, de noordgrens van het Romeinse Rijk. De meeste sporen bevinden zich onder de grond, maar door reconstructies van wachttorens en castella (zoals Hoge Woerd in Leidse Rijn), het markeren van opgravingen en informatiepanelen krijgen we toch een indruk van wat er zich waar bevonden heeft. *Romeinse wegen in Nederland* vat de actuele kennis over de door de Romeinen in ons land aangelegde infrastructuur (land- en vaarwegen) op een toegankelijke en mooi gepresenteerde manier samen. Een van de best onderzochte wegen is de limesweg in Utrecht en Zuid-Holland, door de auteurs gekarakteriseerd als 'een kleine Muur van Hadrianus'.

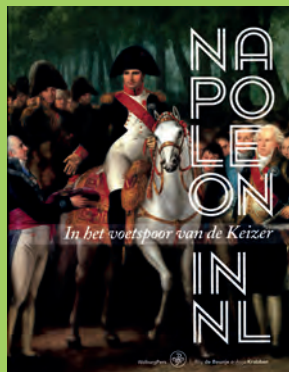
Wie zelf wil ervaren welke sporen nog aanwezig zijn en hoe de Romeinse aanwezigheid gevisualiseerd is, kan terecht in de wandelgids *Romeinse veldtochten* die 10 tot 17 kilometer royaal toegelichte wandelroutes beschrijft. Daaronder uiteraard een door Leidsche Rijn en een route van Utrecht Lunetten naar Utrecht Centraal via de Romeinse forten Fectio (bij het Waterliniefort Vechten) en Traiectum (Domplein). Ook de andere routes zijn met een aanreis vanuit Utrecht makkelijk op een dag te doen.

Paul van der Heijden (redactie), Romeinse wegen in Nederland. Utrecht: Matrij, 2016. ISBN 978 90 5345 419 0. 120 blz., € 19,95.

Marycke Janne Naber en Ester Smit, Romeinse veldtochten - 7 wandelingen langs de Noordgrens van het Romeinse rijk. Arnhem: Gegarandeerd Onregelmatig, 2016. ISBN 978 90 78641506. 128 blz., € 14,95.

Doorweekte intocht

Van 24 september tot en met 31 oktober 1811, met een vijfdaagse onderbreking in Antwerpen, reisde Napoleon met een groot gevolg door Nederland, dat een jaar eerder was ingelijfd bij zijn keizerrijk. Omdat het belangrijkste doel het inspecteren van de verdedigingswerken tegen de Engelsen was, bezocht hij naast de grote steden in het westen ook Zeeland, Willemstad en Den Helder. Op 6 oktober trok hij in de stromende regen Utrecht binnen. Daar verbleef hij in het voormalig paleis van zijn broer Lodewijk Napoleon (nu deel van de Universiteitsbibliotheek) en hield hij zich de volgende dagen vooral bezig met militaire inspecties in Utrecht en omgeving terwijl zijn gemalin Marie Louise inkopen deed bij de Broedergemeente in Zeist. De tocht door Holland inclusief het bezoek aan Utrecht worden gereconstrueerd in een rijk geïllustreerd boek dat duidelijk maakt dat het bezoek aan de verschillende gemeenten verliep volgens een strakke regie. Die vroeg van de plaatselijke notabelen echter ook improvisatievermogen, omdat

vaak pas kort tevoren bekend werd wanneer de Keizer precies de stadspoorten bereiken zou.

Roy de Beunje en Anja Krabben, Napoleon in Nederland. In de voetsporen van de keizer. Zutphen: Walburg Pers, 2016. ISBN 978 94 62491106. 112 blz., € 19,95.

542 Amersfoortse wonderen

'Een vrouw uit Leiden was tien jaar lang doof. Haar buien wezen haar erop dat ze haar bedevaart naar Amersfoort moest beloven. Binnen drie dagen kon ze weer horen en ze deed haar bedevaart.' Dit is een van 542 opgetekende mirakels die toegeschreven worden aan een Mariabeeldje dat in december 1444 in Amersfoort onder het ijs van de stadsgracht vandaan werd gehaald. Meteen vonden er rond het beeldje wonderen plaats en daarvan werden er tot 1545 ruim 500 genoteerd, verreweg de meeste tussen 1445 en 1457. In deze uitvoerig geannoteerde nieuwe uitgave zijn alle mirakels, gebaseerd op drie vroeg-17e-eeuwse handschriften en variërend van drie tot twintig tekstegels, opgenomen in het oorspronkelijke Middelnederlands of Latijn en een moderne hertaling.

Dick E.H. de Boer en Ludo Jongen (redactie en hertaling), In het water gevonden. Het Amersfoortse Mirakelboek [...]. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015. ISBN 978 90 8704 505 0. 358 blz., € 29,00.

Ook verschenen

Martine Bakker, **Licht, ruimte en beweging. 75 jaar Stadsschouwburg Utrecht.** Utrecht: Stadsschouwburg, 2016. 72 blz., € 10,00; o.a. verkrijgbaar bij Boekhandel Broese en de Stadsschouwburg.

Mooi verzorgd boekje over het ontwerp van de Utrechtse Stadsschouwburg en de vier grote verbouwingen die er sinds de opening in 1941 plaatsvonden. De meest recente van architect Ronnie Kuiper doet het meeste recht aan het oorspronkelijke ontwerp van W.M. Dudok.

Sigurd von Ilseman, **Wilhelm II in Nederland 1918-1941. Dagboekfragmenten** bezorgd door Jacco Pekelder en Wendy Landewé. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2015. ISBN 978 94 6153437 8. 550 blz., € 32,95.

Von Ilseman was niet alleen Wilhelms steun en toeverlaat tijdens zijn ballingschap in Amerongen en Doorn (1918-1941) maar ook zijn chroniqueur. Uit zijn dagboekfragmenten biedt dit boek een ruime selectie voorafgegaan door een uitvoerige inleiding.

Jim Terlingen, **Schaduw over Zonneschijn. (Oorlogs)verhalen uit een kindertehuis in Zeist.** Utrecht: Jim Terlingen, 2016. ISBN 978 94 02147155. 54 blz., € 18,75, verkoopadressen Zeist en Utrecht, zie <http://zonneschijnzeist.blogspot.nl>.

Centraal in dit boekje over het Zeister Kinderherstellingsoord Zonneschijn - met als bekendste pupil Ramses Shaffy - staan twee dramatische, door de auteur zorgvuldig gereconstrueerde oorlogsverhalen.

De in 1958 opgeleverde flat aan de Oudenoord voor alleenstaanden en gehuwden zonder kinderen was met zijn 28 meter op dat moment de hoogste nieuwbouw in Utrecht.

□ GEMEENTE UTRECHT, ROVU, AFD. REPRODUCTIE | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘Een klein huis, maar het mijne’

Een woning voor de alleenstaande werkende vrouw

Plannen bestonden er al in 1945, toch zou het tot 1958 duren voordat Utrecht een flatgebouw kreeg ‘in hoofdzaak bestemd voor werkende vrouwen’.

Deze - per definitie alleenstaande - dames beschikten niet alleen over een eigen woning, maar ook over gemeenschappelijke voorzieningen als een lunchroom voor afhaalmaaltijden.

‘Reeds lang wordt door een grote groep woningzoekenden, nl alleenwonende meest werkende vrouwen, behoefte gevoeld aan een voor haar passende woning. De normale gezinswoning [...] is voor haar minder geschikt en het verklaarbare verlangen een “eigen home” te hebben wordt zelden bevredigd door het huren van - al dan niet gemeubileerde - kamers in de woning van een ander.’¹

Zo begon de folder van het Oranjehof in Amsterdam, een in 1942 opgericht huis voor alleenstaande werkende vrouwen. De folder was bijgesloten in een brief van aannemer H. Saane aan het gemeentebestuur van Utrecht, gedateerd 8 november 1945. Saane had het verzoek gekregen van Utrechtse vrouwen, onder andere werkzaam bij de Nederlandse Spoorwegen en het Academisch Ziekenhuis, of hij zo’n flatgebouw ook in deze stad wilde oprichten. Hij dacht aan een flatgebouw voor honderd tot honderdvijftig vrouwen. Onder de bij B&W binnengekomen brief krabbelde iemand met potlood ‘hier is in beginsel wel wat voor te zeggen’. En zo begon een traject dat meer dan tien jaar zou duren en uiteindelijk wel een flat opleverde, maar niet alleen voor werkende vrouwen.

Vastgestelde bouwvolumes

Nederland was er direct na afloop van de Tweede Wereldoorlog slecht aan toe. Veel steden en dorpen hadden oorlogsschade opgelopen, belangrijke infrastructuur was vernield, de landbouw en het bedrijfsleven lagen zo goed als stil. Het herstel van de economie en de wederopbouw van de samenleving in het algemeen kwamen dan ook onder de strikte leiding van de centrale overheid te staan. Zo bepaalde het Ministerie van Wederopbouw - vanaf 1946 het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting - vanwege een groot gebrek aan kapitaal en materiaal met strenge hand hoeveel nieuwbouw er gerealiseerd mocht worden (het zogenaamde 'contingent'). De omvang van de oorlogsschade in een gemeente was daarbij doorslaggevend. Utrecht had - gelukkig - betrekkelijk weinig oorlogsschade. Er waren 22 woningen volledig verwoest en meer dan 1.800 beschadigd. Keerzijde hiervan was dat de gemeente de eerste jaren nauwelijks woningen bij mocht bouwen terwijl de woningnood dramatisch steeg. De bouw van een flat voor werkende vrouwen zo kort na afloop van de oorlog mocht bij de afdeling Bouw- en Woningdienst van de gemeente dan wellicht op sympathie rekenen, diezelfde dienst ging er vanuit dat er voorlopig geen toe-

De folder van 'de Flat voor de Vrouw' in den Haag. Ook deze folder was in het dossier opgenomen.

□ ARCHIEF GEMEENTEBESTUUR UTRECHT | HET UTRECHTS ARCHIEF

De folder van het Oranjestad in Amsterdam.

□ ARCHIEF GEMEENTEBESTUUR UTRECHT | HET UTRECHTS ARCHIEF

stemming zou komen van 'Wederopbouw'. En het mocht zeker niet ten koste gaan van het aantal woningen dat de gemeente zelf hoopte te mogen bouwen. Desalniettemin was de dienst wel bereid om na te denken over een geschikte lokatie voor dit initiatief en suggereerde hij een plek in Pijlsweerd met direct uitzicht op het nog te ontwerpen 'Noordsche Bos'. Aangezien de grondprijs zo dicht bij het centrum hoog was, ging de gemeente uit van hoogbouw. Ze gaf echter tegelijk aan dat 'gezien de materiaalpositie' de plannen voorlopig niet tot uitvoering zouden komen. En zo stakte in mei 1946 de correspondentie.

De dames geven niet op

In het najaar van 1953 kwam een flatgebouw voor alleenstaande werkende vrouwen weer op de gemeentelijke agenda terecht. Er was vanuit verschillende maatschappelijke organisaties een stevige lobby op gang gekomen. Het bestuur van de Utrechtse afdeling van de Nederlandse Bond van Maatschappelijk Werkers drong in een brief aan B&W aan op de oprichting van een tehuis voor maatschappelijk werksters, 'die zelf vaak niet de verzorging genieten die men - gezien de zwaarte van haar werk - redelijk zou mogen veronderstellen'. De presidente van de afdeling Utrecht, mevrouw mr. M. Fentener van Vlissingen-Hugenholtz was in het dagelijks leven secretaresse van de Voogdijraad en wist waar ze het over had. Ongetwijfeld had de opening van het Corverbos, een huis voor alleenstaande werkzame vrouwen in Hilversum, in maart 1953 ook bijgedragen aan de hernieuwde Utrechtse inspanningen. 'We kunnen Hilversum feliciteren' schreef het *Utrechtsch Nieuwsblad*, 'maar Utrecht heeft een dergelijke instelling ook broodnodig'.² Wellicht geïnspireerd door Hilversum ontwierp architecte ir. H.E. Hulst-Alexander een schetsplan voor een dergelijke flat en besprak ze dit plan met de Utrechtse wethouder Van

De flat in 1970 gezien vanaf de Nijenoord. Deze wegenstructuur van Oudenoord en Nijenoord werd in de jaren vijftig aan weerszijden bebouwd met grote kantoor- en woongebouwen. Het spoor was rond 1940 omhooggebracht en de spoorwegviaducten waren ontworpen door architect Sybold van Ravesteijn.

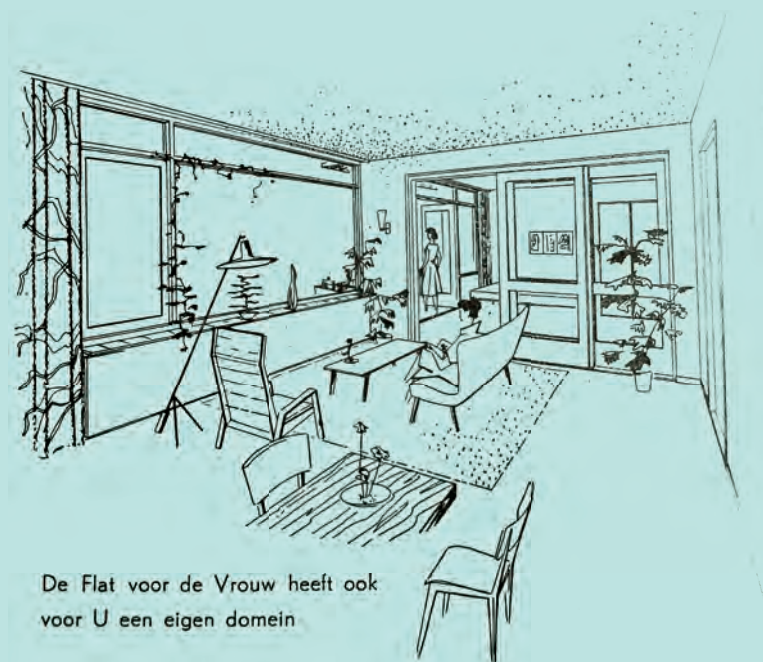
□ FOTO W.M.P.H. EN M.L. BAKX | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

der Ploeg in september 1953. In oktober hield de Nederlandse Bond van Vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep (afdeling Utrecht) een bijeenkomst waar architecte mejuffrouw ir. W.C.M. Jansen een lezing hield over het onderwerp 'Flatbouw van alleenstaanden'. De dames hadden het voortvarend aangepakt en leden van de gemeenteraad uitgenodigd. Tijdens de bijeenkomst namen ze een

motie aan om tot concrete oprichting van zo'n gebouw te komen en richtten ze een actiecomité op waar onder andere mevrouw G.A. (Truus) Schröder-Schräder en mejuffrouw Dr. E.P. Steyn Parvé in plaats namen.³ Het probleem is niet zo simpel als vele aanwezigen tijdens de vergadering dachten⁴, schreef een ambtenaar bij de brief die hierover vervolgens bij B&W binnenkwam. Wat was het geval: B&W had een verzoek gedaan bij het Rijk om een financiële bijdrage voor dit project, maar had nul op rekest gekregen. En hoewel de gemeente nog steeds 'in principe' welwillend stond tegenover het initiatief, waren er meer bedenkingen dan alleen van financiële aard. Er speelde ook nog steeds de kwestie van het door Wederopbouw toegestane bouwvolume. De vraag was of B&W in moest stemmen met de bouw van deze flat 'terwijl er nog 9000 gezinnen staan te wachten op een woning'.⁵ Bij alle woningbouw gingen de gezinnen voor 'vanwege de kinderen', zou het hoofd van Bouw- en Woningdienst W.A.H.W.M. Janssen enkele jaren nog eens opmerken. 'Net zoals in reddingsboten, gaan de kinderen voor'.⁶

Vrouwennetwerk

De lobby voor het oprichten van aparte huisvesting voor werkende vrouwen was al voor de Tweede Wereldoorlog op gang gekomen, maar de meeste 'juffenflats' zouden pas na de oorlog gebouwd worden, zoals in Den Haag (Elizabeth Brugsmaflat), Rotterdam (RVS-flat van architecte W.C.M. Jansen) en het Corverbos in Zeist. Diverse instellingen bundelden in die tijd hun krachten: de Nederlandse Bond van vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep, de Nederlandse vereniging voor vrouwenbelangen, de Vereniging van Vrouwen met een academische opleiding (VVAO) en de Nederlandse Soroptimisten. Een aantal vrouwen zou in deze clubs lange tijd een belangrijke rol spelen. Hen komen we ook tegen in de correspondentie rondom de Utrechtse flat, zoals dr. E. P. Steyn Parvé, mr. J. E. C. Willet-Roosenburg, G.C. toe Water-Scheepers en dr. B. Beelaar Spruyt.

De Flat voor de Vrouw heeft ook voor U een eigen domein

Impressietekening in de folder 'de Flat voor de Vrouw'.

□ ARCHIEF GEMEENTEBESTUUR UTRECHT | HET UTRECHTS ARCHIEF

Elizabeth Pauline Steyn Parvé (1916-1989) werd in 1962 hoogleraar fysiologische chemie aan de Universiteit van Utrecht.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM

Kooien vol vrouwen

Er waren echter ook bedenkingen van een geheel andere aard. Was het wel een goed idee om vrouwen bij elkaar te laten wonen in aparte huisvesting? In Groningen had een vrouwelijke wethouder op een vergelijkbaar initiatief gereageerd met de opmerking 'Ik houd niet van die kooien vol vrouwen. Laat ze maar tussen de gezinnen wonen. Dat is veel gezonder'.⁷ Deze geluiden klonken blijkbaar vaker en het opgerichte actiecomité - omgedoopt in de 'commissie Bevordering Woongelegenheid Alleenstaanden' - nam het besluit om met hulp van het statische bureau van de gemeente een enquête onder de doelgroep te houden. Hoeveel vrouwen er werden geënuquëteerd is niet bekend, maar uit de uitslag zou blijken dat een meerderheid voorstander was van 'normale bewoning'. De Bond van Vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep neigde vervolgens ook naar dit standpunt en op de jaarvergadering in 1957 pleitte de voorzitter voor een 'complex voor vrouwen waar óók gehuwden wonen'.⁸ Ook het hoofd van de Bouw- en Woningdienst de heer Janssen gaf een jaar later in ronde bewoordingen toe dat hij niets voelde voor een flat alleen voor vrouwen. De bijnamen die de bevolking aan zulke complexen gaf, bewezen volgens hem dat men het maar vreemd vond.⁹ De aandacht werd zo immers op het alleen-zijn gelegd en een 'normale, gezellige' groep mensen werd tot een exclusieve behoeftige groep gemaakt, en 'dat is het ergste wat je kan overkomen'. Het was wel een vrouwenprobleem, zo ging hij voort, want alleenstaande mannen behoefden geen aparte huisvesting. 'Alleenstaande mannen redden zich wel, zij voelen zich op hun gemak bij een hospita die hun eten, kamer en was verzorgt.' En dan waren er de mannen die een goed appartement konden huren 'door de betere salariering dan vrouwen in gelijke functies' en die zich 'een werkster en betaalde maaltijden uit een restaurant konden veroorloven'.

Oudenoord 501

De schetsvoorstellen van architecte Hulst-Alexander waren al die jaren niet van tafel geweest. Zij bleef in gesprek met de gemeente en ging op zoek naar extra financiering. Ondertussen werd het programma wel bijgesteld naar een gebouw 'in hoofdzaak bestemd voor werkende vrouwen'. De situering aan het 'Noordsche Bos' bleef gehandhaafd en uiteindelijk zou in 1958 een flat gebouwd worden in Pijlsweerd aan de Oudenoord met uitzicht op het Noordse park.¹⁰ Met zijn 28 meter was het meteen een tijdje het hoogste nieuwe gebouw van Utrecht. In de eerste plannen kwam de opzet nog sterk overeen met reeds gerealiseerde flats voor alleenstaande werkende vrouwen elders. Er waren woon-slaapkamers getekend met een eigen keukentje en douche. Op de begane grond bevond zich de centrale hal met conciërge en een aantal gemeenschappelijke voorzieningen zoals een kapsalon, een wasserij, reisbureau en een restaurant. In het uiteindelijk in 1958 gerealiseerde gebouw hadden de kapper en de wasserij plaatsgemaakt voor nota bene een autogarage met showroom en een 'quick-service'. Wat precies die omslag teweeg had gebracht is niet bekend. Wellicht was het een combinatie van extra financiering én de gemeentelijke wens om de Oudenoord in te richten als een moderne kantorenboulevard met veel autoverkeer. Er kwamen wel extra voorzieningen in het woongebouw, maar die waren vooral in de flatjes zelf aanwezig. De serviceflats hadden een woon-eetkamer (ca 4 x 5 m.), een slaapkamer (3,5 x 3,5 m.), een keuken (2,5 x 3 m.) en een badkamer-douche. Ook kreeg elke flat een ruimte entreehal. De voordeuren lagen aan een galerij en hier lag ook de keuken. Deze

Het benzinestation en de showroom in 1966. Ze zijn pas in het definitieve plan in de flat ondergebracht en waren niet specifiek bestemd voor de flatbewoners, hoewel onder hen ongetwijfeld ook autobezitters waren.

□ FOTOBUREAU RAPID | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

keuken had een apart kastje met een deur naar de galerij waar de bewoonster de vuilnisemmer in kon zetten, die vervolgens door de conciërge opgehaald werd. Andere voorzieningen waren een huistelefoon en centrale verwarming. Op de begane grond was - naast de reeds genoemde garage - een grote lunchroom waar de flatbewoonsters ook maaltijden konden bestellen. Een maaltijdservice was één van de aspecten die vanaf het begin van de lobby voor huisvesting van alleenstaande werkende vrouwen een belangrijke rol had gespeeld: 'Voor als zij 's-avonds moe van haar werk thuis komt en veelal in vliegende vaart haar boodschappen nog moet doen.' De opgeleverde flat bleek in 1958 niet alleen meer voor werkende vrouwen bestemd, maar voor alleenstaanden in het algemeen en gehuwden zonder kinderen. Het waren de groepen die 'hoewel ingeschreven bij huisvesting' niet in aanmerking kwamen voor een huis. Van de flats was één derde voorzien van een extra slaapkamer voor de echtparen zonder kinderen.

Naoorlogs erfgoed

Toch kwam er ook nog een apart tehuis voor werkende jonge vrouwen in Utrecht. Dit werd geen nieuwbouw, maar een bestaand pand aan de Herenstraat 24. Na de enquête in 1954 was de taak van het actiecomité in 1957 overgenomen door de Nederlandsche Vereeniging ter Behartiging van de belangen der jonge meisjes 'Union'. Zij kocht een verwaarloosd pand in de Herenstraat aan met hulp van particuliere giften. Hier werden kamers gemaakt voor werkende vrouwen 'boven de 25 jaar'.¹¹ Die konden een gestoffeerde kamer huren met een apart gasstel en een kastje. Het huis werd geopend op 9 oktober 1957 en was meteen vol. De bewoonsters waren maatschappelijk werksters, onderwijzeressen en apothekersassistenten. Koken en wassen moest gezamenlijk. Maar de jonge vrouwen konden in

ieder geval eigen meubeltjes neerzetten en de muren een eigen kleur geven. En wie de deur van de kamer dichttrok, was er eigen baas. Dat dat een groot goed was, moge blijken uit de lange wachtlijst die er bestond.

De flat aan de Oudenoord is één van de gebouwen die geselecteerd is voor de gemeentelijke monumentenlijst. Samen met de Vereniging Oud-Utrecht, het Cuypersgenootschap en USINE heeft de gemeentelijke afdeling Erfgoed een inventarisatie gemaakt van gebouwen en complexen die karakteristiek zijn voor het naoorlogse Utrecht (1945-1970). Deze flat is ontegenzeggelijk onderdeel van het naoorlogs erfgoed, enerzijds door die bijzondere woontypologie als 'flat voor alleenstaanden' en anderzijds door de architectuur met zijn fijne detaillering en het monumentale trappenhuis. In wat ooit de showroom was, zit nu een café-restaurant.

Noten

- 1 Het Utrechts Archief 1007-3, Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 3, inv.nr. 22665; stukken betreffende het bouwen van een flatgebouw aan de Oudenoord voor de huisvesting van (alleenstaande) werkende vrouwen (1945) 1953- 1955 (1956).
- 2 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 2 maart 1953.
- 3 Elizabeth Pauline Steyn Parvé (1916-1989) was de eerste hoogleeraar geneeskunde in Utrecht.
- 4 Potloodnotitie op een brief van de Bond van Vrouwen werkzaam in Bedrijf en Beroep, d.d. 26 oktober 1953.
- 5 Potloodnotitie op een brief van ir. Hulst-Alexander, d.d. 10 november 1953.
- 6 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 13 oktober 1958.
- 7 Losse notitie, HUA.
- 8 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 13 mei 1957.
- 9 De flat in Utrecht stond jarenlang bekend als de 'hunkerbunker'.
- 10 Opdrachtgever was beleggingsmaatschappij N.V. Parkweg in Deventer. Over deze opdrachtgever zijn geen bijzonderheden te vinden.
- 11 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 9 oktober 1957

Van verre trekt vooral de toren van de Utrechtse Dom de aandacht naar zich toe. Dichtbij, op het plein dat ontstaan is door het instorten van een aanzienlijk deel van de vroegere kathedraal van Utrecht, wekt de afstand tussen het restant van de kerk en de toren de verwondering. De toren valt op door de hoogte, de Domkerk zelf door de onvolledigheid van de architectuur. Pas op het tweede gezicht trekt de bouwsculptuur van kerk en toren de aandacht, onderwerp van de eind vorig jaar verschenen uitvoerige en grondige studie van Elizabeth den Hartog.

Boekbespreking

Elizabeth den Hartog. *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom. Een andere kijk op de bouwgeschiedenis.* Zwolle, WBooks, 2015; ISBN 978 94 62580732, 320 pagina's, € 39,95.

Lex Bosman

Hoogleraar geschiedenis van de bouwkunst
aan de Universiteit van Amsterdam.

Studie bouwsculptuur werpt nieuw licht op bouwgeschiedenis Dom

Het oude standaardwerk over de bouwgeschiedenis van de Utrechtse bisschopskerk is de studie van Haslinghuis en Peeters uit 1965 (*De Dom van Utrecht*), waarna Wim Vroom in zijn dissertatie *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen* de verbanden tussen de financiering en de bouwgeschiedenis van de kerk belichtte. In 2010 verscheen de grondig omgewerkte Engelstalige versie van deze studie, *Financing Cathedral building in the Middle Ages*, waarvan een flink deel over de Utrechtse Dom ging. Daarnaast verschenen verschillende deelstudies die uiteenlopende aspecten van de architectuur en de bouwgeschiedenis behandelen. Desondanks is de blik van de onderzoekers zo goed als voorbijgegaan aan de bouwsculptuur van de Dom. Daardoor bleef die niet alleen als interessant en belangrijk materiaal onbelicht, maar bleef ook de samenhang tussen bouwactiviteiten en dateerbare bouwsculptuur achterwege. Met deze

studie wil Elizabeth den Hartog daarin verandering brengen. In een beknopte inleiding legt Den Hartog uit hoe het eigenlijk gekomen is dat er zo weinig over de bouwsculptuur van de Dom geschreven is. Allereerst noemt ze de misvatting dat door de vele restauraties er nauwelijks meer iets over zou zijn van het oorspronkelijke materiaal; vervolgens de traditie in de 19e- en vroeg 20e-eeuwse kunstgeschiedenis om nationale scholen te formuleren, waarbij de bouwsculptuur van de Dom weinig 'inheems' opleverde. Simpele onderwaardering van het soort materiaal is een volgende oorzaak, evenals het feit dat met de collectie sculptuurfragmenten in het Centraal Museum eigenlijk nooit iets gedaan is. Den Hartog behandelt het materiaal in chronologische volgorde en stelt de visuele analyse voorop. Daarmee voert ze de lezer langs de veranderingen in de sculptuur die gedurende de bouwtijd optraden.

Franse parallellen

Het is terecht dat Den Hartog vervolgens in kort bestek het begin van de nieuwbouw van de Dom behandelt, omdat de sculptuur daarvan immers afhankelijk is. De fameuze brand van 1253 kan als aanleiding hebben gefungeerd om een nieuwe kathedraal te

bouwen, terwijl de voorbereidingen daartoe al eerder begonnen lijken te zijn. Met de chronologie voert de auteur de lezer langs de verschillende opeenvolgend gebouwde delen van de Dom, waarbij meermaals opvattingen over de afhankelijkheid van Utrecht van de aartsbisschoppelijke kathedraal in Keulen op de pijnbank worden gelegd.

Door de visuele analyses maakt Den Hartog aannemelijk dat er rechtstreekse contacten moeten zijn geweest met Franse bouwloodsen. Daaruit verklaart ze de parallellen met Parijs, Straatsburg, Beauvais en Reims, terwijl de band met Keulen derhalve veel minder intensief lijkt te zijn geweest. Overigens blijft hierbij wel steeds het probleem bestaan dat het erg lastig is om vast te stellen of beeldhouwers van elders, in dit geval Frankrijk, aan het werk zijn geweest in Utrecht, of dat de overeenkomsten op een andere manier verklaard kunnen worden. Maar de analyse van de auteur maakt haar these sterk en haar overtuigend onderzoek naar de bouwsculptuur vraagt daarmee om een nieuwe analyse van het architectonische verband tussen Utrecht en Keulen.

Samenhangend geheel

Dat de beeldenstorm de Utrechtse Dom zwaar heeft aangetast is een bekend gegeven, maar door de uitvoerige behandeling van de restanten sculptuur gaan we met een ander oog kijken naar het koor. Tegen de pijlers heeft daar een reeks apostelbeelden gestaan waarvan nu nog slechts acht van de baldakijnen reste-

ren, overigens nog altijd met de oorspronkelijke polychromie. Waar in het verleden slechts incidenteel bouwsculptuur was betrokken bij analyses van de voortgang van de nieuwbouw van de Dom, geeft de analyse van Elizabeth den Hartog een grondiger beeld van de integratie van architectuur en sculptuur. Dat het koor tijdens de bouw een travee korter werd dan aanvankelijk moet zijn bedacht was ook door Haslinghuis en Peeters al beargumenteerd; die opvatting wordt nu door de veel uitgebreidere analyse van de sculptuur nog versterkt. De bouw werd gedurende een eeuw van oost naar west uitgevoerd zodat het nieuwe koor aansloot op de nog bestaande delen van de oude kerk, die allerminst volledig was verwoest door de brand. De bouw van de nieuwe toren waarmee in 1320 werd begonnen, is onderwerp van het volgende, vierde hoofdstuk. En ook in

dit hoofdstuk wordt duidelijk dat er een rijkdom aan materiaal aanwezig is, als je oog hebt voor decoratie met bladwerk, met kopjes versierde kapitelen en lijsten en dergelijke. Niet alle bouwsculptuur van de Domkerk is direct zichtbaar, wat eens te meer duidelijk maakt dat dit onderzoek een enorme klus moet zijn geweest.

Zo valt aanvankelijk de bij nader inzien tamelijk uitvoerige sculptuur van het fries onder de dakgoot aan de buitenkant van de kooromgang nauwelijks op. Elizabeth den Hartog maakt echter duidelijk dat men hier een stap verder is gegaan dan louter decoratieve sculptuur aan te brengen. Door ongeïnteresseerde herstellingen in het verleden is dit fries ernstig beschadigd geraakt en zijn flinke delen van het oorspronkelijke materiaal verdwenen. De voorstellingen met dieren worden door de auteur in samenhang met elkaar geïnterpre-

teerd en met de patroonheilige Sint Maarten. Ze vormen geen toevallige of willekeurig gekozen losse elementen, maar een min of meer samenhangend geheel, wat in overeenstemming lijkt met de ambities die men met de nieuwbouw heeft gehad. Deze sculptuur kan rond 1400 worden gedateerd.

Sacramentshuis

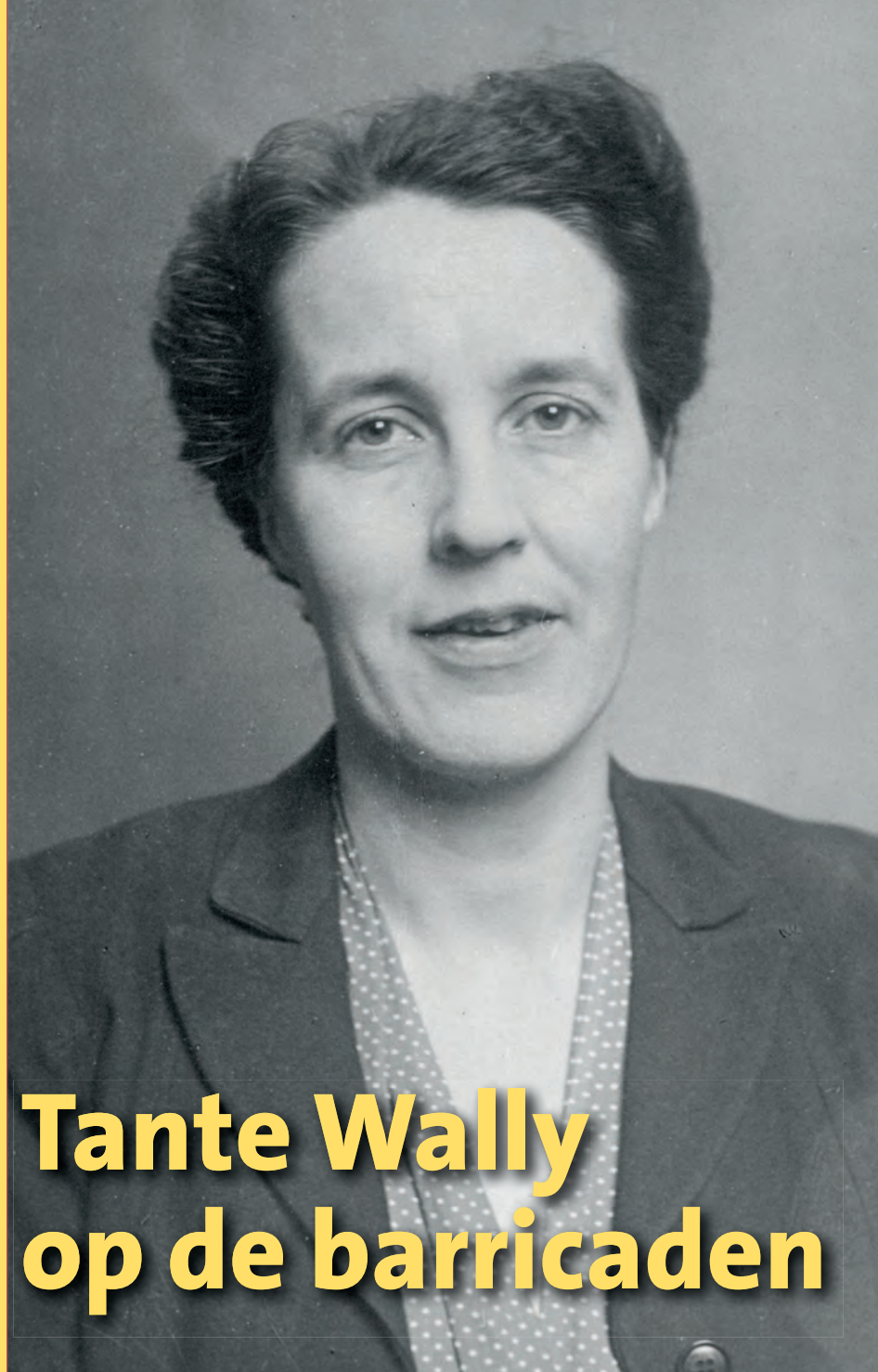
Ook uit het hoofdstuk over de 15e eeuw wordt duidelijk hoezeer in het (recente) verleden de esthetische voorkeuren van onderzoekers hebben bepaald aan welke delen van de sculptuur ze wél en aan welke ze nauwelijks aandacht besteedden. Meer dan de meeste andere sculpturen hebben de zogenaamde Dombeelden al sinds Muller er in 1916 over schreef aandacht gekregen van onderzoekers. Daarbij waren zowel de datering als de iconografie van belang plus de vraag waar de vier 'oude steene poppen' en de ene van St. Maarten te paard met een bedelaar, zoals Muller ze noemde, in de Dom opgesteld stonden. Ze zouden volgens eerdere interpretaties afkomstig zijn van de tombe van Rudolf van Diepholt of het doxaal (galerij voor het koor), terwijl die onderzoekers de mogelijkheid van plaatsing in een Sacramentshuis afwezen. In de eerste helft van de 15e eeuw werd er aan de noordzijde van het koor een Sacramentshuis gebouwd, waarbij in elk geval een beeld van St. Maarten hoorde. Omdat de opstelling van de beelden aan de koorzijde van het doxaal, zoals bepleit door Defoer, niet goed past bij de datering van werk aan dat doxaal en het bovendien

ongebruikelijk was om niet aan de schipzijde maar wel aan de koorzijde beelden te plaatsen, beargumenteert Den Hartog overtuigend plaatsing van deze vijf beelden in het voormalige Sacramentshuis; de eerder door de Groot voorgestelde plaatsing wordt hiermee ondersteund.

Na lezing van het boek ben ik opnieuw gaan kijken, soms met verrekijker, om iets van de vroegere rijkdom aan sculptuur te herkennen. Omdat de Dombeelden niet meer in de Dom aanwezig zijn maar in het Centraal Museum, de apostelbeelden niet meer bestaan en zoveel andere bouwsculptuur beschadigd of vervangen is, moet de waarneming en de ervaring van het gebouw eeuwen geleden toch een heel andere zijn geweest dan die van tegenwoordige bezoekers. Dat besef is een grote verdienste van deze uitstekende studie van Elizabeth den Hartog. Doordat zij niet alleen heeft

geïnventariseerd wat er aan bouwsculptuur over is en wat er in de loop van de eeuwen in de Dom aanwezig is geweest, maar bovendien dateringen grondig opnieuw probeert vast te stellen en de functie en iconografie heeft bestudeerd voor zover dat mogelijk en zinvol was, biedt *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom* een belangrijke en zeer waardevolle verrijking van onze kennis van de Utrechtse Dom. De literatuurlijst en de noten zijn voor volgende onderzoekers van grote waarde. Den Hartog behandelt immers dit materiaal niet als geïsoleerd fenomeen, maar in het kader van de Europese ontwikkelingen, waarvoor de argumentatie in samenhang is te zien met voorbeelden elders in Europa. De vele uitstekende foto's en andere afbeeldingen van tekeningen en enkele plattegronden doen ten volle recht aan het materiaal en het belang daarvan.

Tante Wally op de barricaden

Juffrouw Van Lanschot van Studentenzaken

Mr. W.M.W. van Lanschot (1911-2000) was al 'feministe' in de jaren 1930. Ze nam het woord in de politiek, de kerk en de universiteit, vanouds drie mannenbolwerken. Ze gaf de universiteit het Bureau Studentenbelangen, dat een landelijke voorbeeldfunctie kreeg. 'Vooral blijven kwekken', was haar devies.

Wally van Lanschot, hoofd Bureau Studentenbelangen (met bloemen), te midden van andere genodigden, nadat ze op 17 november 1955 de verbouwde eetzaal van studentenvereniging Unitas Studiosorum Rheno-Traiectina (USR), in sociëteit Symposion (Lucasbolwerk 8) geopend heeft.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Het besturen, organiseren en met geld omgaan zat haar in de genen. Sinds het einde van de 18e eeuw waren de Van Lanschotten, die tot de Bossche elite behoorden, bankiers en juristen. Wally's vader, Frans van Lanschot, was de legendarische burgemeester van Den Bosch (1917-1941), een functie die ook al door haar grootvader was bekleed.¹ Wally was de vijfde in een rij van negen kinderen en ze bleef lang de jongste, een ideale positie om snel autonoom te worden. Van jongs af aan was ze een lees- en geen sportkind, herinnerde ze zich later. De katholieke lagere school doorliep ze in haar geboortestad, net als het R.K. Meisjeslyceum waar ze in 1930

eindexamen deed. Kunstgeschiedenis, dat is een mooie studie voor een meisje, dacht vader. Neen, rechten wilde ze zelf. In Nijmegen, stelde vader voor. Neen, in Utrecht, vond Wally, die dacht dat ze nu lang genoeg in een exclusief rooms milieu had doorgebracht. Zo ging ze, eerst ruim twee jaar als spoorstudent, in Utrecht studeren en werd ze daarna actief in de UVSV, eerst in de Vox Studiosorum, later, in 1934/35 als preses van 'de Club'.²

Vrouwen op de arbeidsmarkt

Hier startte ze ook haar eerste feministische actie, het verzet tegen het wetsvoorstel Romme van december 1937 dat alle werkende vrouwen beperkingen oplegde, zodat alleen de man kostwinner kon zijn. In 1938 was Wally van Lanschot een van de oprichters van de afdeling Den Bosch van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, een organisatie die ook haar ontstaan dankte aan de verslechterde positie van vrou-

Van links naar rechts: Marga Klompé in januari 1949, Netty de Vink, als Tweede Kamerlid voor de KVP gefotografeerd op 17 april 1956 en Anna de Waal, twintig jaar lang vriendin en huisgenote van Van Lanschot, in 1957.

□ FOTO'S: NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE SPAARNESTAD / ANP; WOUT VAN DE HOEF | NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE SPAARNESTAD; HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

wen op de arbeidsmarkt. Bijna twee jaar na haar afstuderen in januari 1938 ging ze per 1 oktober 1939 werken bij de verzekeringsmaatschappij Tiel - Utrecht 1811, toen gevestigd in het rijtje panden Kromme Nieuwegracht 72-82. Het was daar een periode van fusies en overnames die tijdens de oorlogsjaren weer gedeeltelijk

ongedaan werden gemaakt. Werk te over dus voor een energieke juriste.³ Over de oorlogsjaren heeft Van Lanschot nooit iets gezegd of geschreven. We weten dat ze toen woonde op het adres Kromme Nieuwegracht 52bis, vlakbij haar werk, samen met een vriendin, Tine Sandberg, en twee van haar jongere studerende broers. Dat

ze verzetswerk heeft gedaan staat vast, ze zou na de bevrijding nooit de positie hebben kunnen bekleden die ze toen kreeg.⁴

Op het stadhuis en in het Dispuut

Toen de ondergedoken burgemeester Ter Pelkwijk in mei 1945 op het stadhuis was teruggekeerd, werd Van Lanschot zijn chef-kabinet wat ze tot 1951 bleef, ook nog drie jaar onder zijn opvolger De Ranitz. Ze was er in haar element als organisator, coördinator, speechschrijver, secretaris, kortom rechterhand van haar baas. Dat was allemaal boeiend en afwisselend genoeg, maar ze sloot zich niet op in het Utrechtse stadhuis. Ze sloeg direct haar vleugels uit naar de landelijke politiek.

Want er was in de oorlog iets veranderd aan de positie van vrouwen, stelde ze vast. Ze waren koerierster geweest, hadden zelfstandig voedseltochten ondernomen en fabrieksarbeid op zich genomen, en ze waren als hulpverleners opgetreden op allerlei terreinen.

Van Lanschot en haar vriendinnen vonden dat die nieuwe zelfstandigheid zich nu ook politiek moest vertalen. Tot die vriendinnenclub behoorden twee medestudenten van tien jaar terug, Marga Klompé en

Kromme Nieuwegracht 29, waar Van Lanschot haar werkkamer had, in 1978. Zelf woonde ze jarenlang op nr. 52 bis.

□ FOTO G.J.A.C. SMILDA | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de Utrechtse juriste Dr. Netty de Vink (1909-1995). De laatste had in november 1945 voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) zitting gekregen in de voorlopige Tweede Kamer, het 'noodparlement'. Maar voor de verkiezingen van mei 1946 had de KVP (Katholieke Volkspartij, de opvolger van de RKSP) alleen mannen op een verkiesbare plaats gezet. Dat viel bij Van Lanschot helemaal verkeerd. Ze ontketende de actie-De Vink, beschuldigde het partijbestuur ervan de integratie van vrouwen niet serieus te nemen en legde de eis op tafel dat De Vink alsnog een zetel in de Kamer zou krijgen.⁵ Ze kreeg Klompé achter zich en formuleerde in een tweede brandbrief nog een eis: er moesten twee vrouwen in het partijbestuur komen. De Kamerzetel voor De Vink kwam er in september 1947 en nog in 1946 werd er één vrouwelijk bestuurslid van de partij gekozen: mr. Wally van Lanschot, die bovendien van 1948 tot 1951 deel uitmaakte van het Dagelijks Bestuur. Daarmee liep de KVP qua vrouwvriendelijkheid voorop, een positie die nog werd versterkt toen Anna de Waal, vriendin en huisgenote van Van Lanschot, begin 1953 de eerste vrouwelijke staatssecretaris werd.⁶

In de slipstream van de actie-De Vink kwam het in het najaar van 1946, opnieuw op Van Lanschots initiatief en in haar huis,

tot een discussie over een R.K. Vrouwen-dispuut. Toen 'het Dispuut' zoals het kortweg heette, in februari 1947 officieel werd opgericht, telde het een kleine honderd leden, vooral ongehuwde en academisch gevormde vrouwen, allemaal geselecteerd door Klompé. Doel: de positie van vrouwen in de maatschappij en de politiek versterken. Klompé presenteerde tijdens het oprichtingsweekend twee vrouwelijke heiligen als voorbeeld: Jeanne d'Arc en Catharina van Siena. En Van Lanschot kwam aandragen met een uitspraak van paus Pius XII, die de katholieke vrouwen had opgeroepen een actieve plaats in de samenleving in te nemen.⁷

Katholiek op haar eigen manier

De dames waren dus zeer katholiek, ondanks het feit dat de kerkelijke instanties het haar niet bepaald gemakkelijk maakten. Toen in 1954 het bekende mandement van de Nederlandse bisschoppen verscheen (dat onder andere het lidmaatschap van de socialistische vakbeweging NVV, het luisteren naar de VARA en het lezen van socialistische kranten verbood), bedankte Van Lanschot uit protest voor alle katholieke verenigingen waarvan ze lid was.⁸ Maar ze bleef wel in de kerk: 'Mij krijgen ze er niet uit', zei ze nog

Wally van Lanschot (derde van links) en (haar steun en toeverlaat) mr. J.H. des Tombe nemen op 7 december 1960 de UVSV-Almanak 1961 in ontvangst.

□ FOTO UIT UTRECHTS NIEUWSBLAD, OVERGEGENOMEN UIT TUSSEN IVO-REN & GROOTBEDRIJF (1986)

in 1984. Met 'feministische theologie' zoals die later opkwam had ze helemaal niets, en anders dan Klompé hield ze zich ver van kerkpolitiek. Tot haar dood bleef ze een trouw lid van de parochie aan de Gregoriuslaan in Bilthoven, waar de vrijzinnige dominicaan Gerard Oostvogel (1928), een vroegere Utrechtse studentenpastor, haar pastoor was. Maar ze leidde wel haar eigen leven. Twintig jaar woonde ze samen met Anna de Waal, de staatssecretaris, en ze wist natuurlijk dat daarover geruchten de ronde deden: ze was zo vrij zich er niets van aan te trekken.⁹

Later had ze een innige vriendschap met de veel jongere Cocky Meijer, die ze in 1976 ontmoette in het huis Cunera aan de Nieuwegracht, destijds het onderkomen van de Utrechtse Studentenparochie. Een geregelde gast aan de Kromme Nieuwegracht was de beroemde hoogleraar Frits Buytendijk (1887 - 1974) fysicus en fenomenoloog, auteur van de toenmalige bestseller *De Vrouw*. Een gezaghebbende zegsvrouw meent stellig dat er tussen Van Lanschot

Het familie buitenhuis Zwijnsbergen in Helvoirt.

□ FOTO OMSLAG VAN LANSCHOT, ZWIJNSBERGEN (1989) | PARTICULIERE COLLECTIE

en hem een tijdlang een liefdesrelatie heeft bestaan.¹⁰ Zou Wally model hebben gestaan voor die ideale Vrouw?

Recht door zee en recht voor zijn raap

Terug naar de chronologie. Op het stadshuis voelde Van Lanschot zich als een vis in het water, maar ze zag er zichzelf niet tot haar pensioen mee doorgaan. Mr. J.H. des Tombe, de machtige secretaris van Curatoren, die in dat college ook De Ranitz tegenkwam, vroeg haar op zekere dag of ze niet een jonge juriste kende, die, naast hem, adjunct-secretaris zou kunnen worden. Van Lanschot vond die jonge juriste niet, maar toonde wel zelf belangstelling. Des Tombe kon met eigen ogen zien hoe goed ze werkte, en zo maakte ze in 1951 zonder allerlei ingewikkelde sollicitatieprocedures de overstap naar de universiteit.¹¹

Aanvankelijk was er enige onzekerheid over haar positie, maar een eerder onderzoek naar de leefsituatie van studenten maakte dat daar haar werkterrein kwam te liggen. Ze organiseerde een enquête onder alle 683 studenten die een toelage ontvingen. De resultaten van dat uitgebreide onderzoek vormden de basis van het Bureau Studentenbelangen, dat nog in 1951 werd opgericht en waarvan zij hoofd werd. Voor die studenten was 'tante Wally', zoals ze al snel genoemd werd, niets te

veel. Ze sjouwde familieleden, relaties en grote bedrijven af om eens f1.000,- voor deze of gene arme student los te krijgen. Die bedelrondes waren natuurlijk niet vol te houden en na veel aandringen van haar kant kwam er bij het Ministerie van Onderwijs een landelijke regeling van studietoelagen voor alle ingeschreven studenten tot stand. Haar devies 'Vooral blijven kwekken' had effect gesorteerd.

Dat er begin jaren zestig onrust onder de studenten ontstond verraste haar helemaal niet. Ze was eerder verbaasd geweest dat in 1951 letterlijk alles aan de universiteit, de gezagsverhoudingen, de mores, de linten en de jaquetten, nog was als in 1931. Dat daarin verandering moest komen, stond voor haar vast. En zo was ze in haar laatste werkzame decennium, vaak (met Des Tombe, die haar altijd steunde) te vinden aan de kant van de studenten die meer medezeggenschap en openheid aan de universiteit eisten. Van Lanschot kreeg het imago van 'progressief, geëmancipeerd, recht door zee en recht voor zijn raap' te zijn.¹² Maar ze trok ook grenzen en wenste goede manieren. Tutoyeren, bij de voorname noemen, het was er niet bij, en ze bleef ook insisteren op haar juffrouwschap, het nieuwe, gelijkschakelende 'mevrouw' was niet aan haar besteed. Maar haar aanpak van de studentenproblematiek werd

door het Ministerie ten voorbeeld gesteld aan andere universiteiten, waar ze er ook zelf over ging spreken. Ze bemoeide zich niet alleen met toelagen, maar ook met studentenhuysvesting en met de oprichting van een Bureau Voorlichting voor aanstaande studenten.¹³ Bij haar afscheid in 1976 kreeg ze de zilveren penning van de universiteit en ze werd officier in de orde van Oranje Nassau. Die onderscheidingen zeiden haar niet veel. Hard werken en iets voor de samenleving betekenen, daar ging het om. Zo had ze het thuis geleerd.

Verlangend naar het einde

Na haar pensionering bleef ze in Utrecht wonen: Maliebaan 9 en vanaf 1987 Lepelemburg 1. Dat laatste adres was het tot appartementen verbouwde vroegere Universiteits-Huis, als zodanig geopend in 1946 om een nieuwe naoorlogse universitaire saamhorigheid te symboliseren die er nooit is gekomen, al was de functie van mensa er een begin van. Maar na die laatste verhuizing voelde ze zich oud. En ze werd ziek. Al in 1982, ze woonde nog aan de Maliebaan, openbaarde zich een hartzwakte, waarvoor de cardioloog haar een pacemaker bezorgde waarmee ze achttien jaar geleefd heeft.

De oude banden hield ze zoveel mogelijk in stand. In 1983 werd Marga Klompé ziek. Toen haar zusters in de zomer met vakantie gingen, zou zij in een verpleeghuis gaan logeren. Dat was Van Lanschot te bar. Ze trok die weken als mantelzorger bij Klompé in, verzorgde haar en runde haar huishouden. Oud-premier Piet de Jong kwam op bezoek met een doos bonbons, de dames dronken samen jonge jenever en soms te veel. Maar Klompé werkte ook gewoon door, ondanks haar gipskorset en

Noten

- 1 R.E.C.van der Pluym, 'F.J.van Lanschot', *Biografisch Woordenboek van Nederland deel 4* ('s-Gravenhage 1994) 289-290.
- 2 W.M.W. van Lanschot, *Zwijnsbergen* (particuliere uitgave, z.p. 1989) 63-66. Dit boekje, door Van Lanschot op aandringen van familieleden geschreven, beschrijft de geschiedenis van het familiebuitenhuus Zwijnsbergen in Helvoirt, maar bevat ook veel autobiografische gegevens en fragmenten van een zelfportret. Ze maakt duidelijk dat ze in haar familie de enige was die zich om vrouwenemancipatie bekommerde, waarover ze de jongere generatie duchtig de les las (p.66). Van Lanschot heeft jarenlang vanuit Utrecht Zwijnsbergen beheerd en was er vaak gastvrouw.
- 3 J.W. Niemeyer, *Het Huis van de Tiel - Utrecht* (Utrecht 1961) 57-60.
- 4 Zo verzette ze zich vanaf de zijlijn in 1941 tegen de opheffing van de UVSV door de Duitsers. Zie: Frits Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet 1940 - 1945* (Utrecht, tweede druk, 2015) 88. Volgens T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in verzet 1940 - 1945* (tweede druk, Utrecht 2005) 388, vonden in Van Lanschots huis besprekingen plaats ter voorbereiding van de spoorwegstaking. Daarbij waren onder anderen J.F. Fentener van Vlissingen en Marie Anne Tellegen betrokken.
- 5 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945 - 1980. Band I* (Nijmegen 1995) 225-227; Marjet Derks e.a. (redactie), *Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn 1992) 222-227.
- 6 In 1948 stond Van Lanschot zelf op de KVP-kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. Ze werd net niet gekozen. Toen er in oktober 1949 tussentijds een zetel vrijkwam, heeft ze van de mogelijkheid tot benoeming afgezien: *Handelingen Tweede Kamer donderdag 6 oktober 1949*, vel 39, 147.
- 7 Meer over 'het Dispuut' in Gerard Mostert, *Marga Klompé 1912-1986* (Meppel 2011) 107- 113. In 1949 volgde Van Lanschot Klompé op als presidente; Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie* (Amsterdam 1994) 94-134.
- 8 Dubbelgesprek van Hans Bronkhorst met Wally van Lanschot en Maria ter Steeg in *KRO Magazine Studio* 5-11 mei 1984, 8-9 en 42.
- 9 Fred Vogelzang, 'Anna de Waal (1906-1981)', *Utrechtse biografieën* 5 (Utrecht 1998) 196. Van Lanschot merkt op dat ze bewust een vreemde in huis had genomen, omdat vriendinnen in hetzelfde huis 'het gevaar lopen verliefd op elkaar te worden'. Het is de vraag of De Waal en Van Lanschot vreemden voor elkaar waren - beiden waren lid van het Vrouwendispuut - en verder lopen vreemden natuurlijk hetzelfde 'gevaar'.
- 10 Mondelinge mededeling op 31 juli 2014 van dr. Hanneke Westhoff te Nijmegen. Zie haar *Geestelijke bevrijders* (Nijmegen 1996) 663. Ook 88 (noot 1) en 89 (noot 3).
- 11 'Vergeten studenten...' in: *Universitaire flitsen van Illustere School tot Rijksuniversiteit* (Utrecht 1986) 95-101. Bij het artikel wordt vermeld dat het tot stand gekomen is met medewerking van W. van Lanschot.
- 12 H.W.von der Dunk e.a. (redactie), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 167. Meer over de studentenbeweging op p.149-210.
- 13 Ruud Sluijs en Jan Veldhuis, 'In Memoriam Mevrouw mr. Wally van Lanschot (1911 - 2000)', *Illuster/Universiteit Utrecht*, juni 2000, 8.
- 14 Mostert, *Marga Klompé*, 517.
- 15 Woord bij de uitvaart op 17 februari 2000, 3 (persoonlijk archief Cocky Meijer).
- 16 Aldus haar broer Wiet in Van Lanschot, *Zwijnsbergen*, 123 (naschrift).

haar rolstoel. Ze eiste veel van haar oudere vriendin en Van Lanschot was blij toen ze weer naar huis kon.¹⁴

Eind 1988, intussen aan het Lepelenburg, stortte ze helemaal in en moest ze alles laten vallen, ook haar onderzoek over het familiebuitenhuus Zwijnsbergen. Ze krabbelde weer overeind en bracht het boekje tot een goed einde.

In de tweede helft van de jaren negentig had ze zelf meer verzorging nodig. Die kreeg ze vanaf januari 1998 ruim twee jaar lang in het luxe woon- en zorgcentrum Sparrenheuvel in Bosch en Duin. Ze genoot ervan. Maar op zekere dag was het wel genoeg geweest. Als iemand tegen haar zei: 'Je ziet er goed uit', mopperde ze: 'Dat is nu juist het beroerde', en op het laatst had ze het, heel kras, over: 'Die verdomde pacemaker.'¹⁵

Ze stierf op 13 februari 2000 en werd begraven in het familiegraf in Helvoirt, waarna gelegenheid tot condoleren op Zwijnsbergen. Op de overlijdensaankondiging stond de fameuze uitvluchtzin: 'Zij was een zeer bijzondere vrouw.' Dat dekte alle liefde en bewondering, maar ook alle ergernis en oude pijn die de herinnering aan haar opriep, want ze was 'een ongeduldige, niet zo gemakkelijke natuur' geweest.¹⁶ Mijn persoonlijke herinnering beperkt zich tot een eenmalig, kort bezoek aan haar spreekuur op het Bureau Studentenbelangen, Kromme Nieuwegracht 27, in de zomer van 1961. Doel: het aanvragen van een studielage. Ze dicteerde een briefje van vijf regels naar het adres Nieuwe Uitleg 1, 's- Gravenhage, waar die afdeling toen gevestigd was. Veertien dagen later stond het bedrag in kwestie op mijn spaarbankboekje, half beurs, half renteloos voorschot.

Apollo (1726) door Jan Baptist Xavery.

□ CHRISTIE'S LONDON

Dennis de Kool

Onderzoeker bij Risbo, onderzoeksinstituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam. In zijn vrije tijd bezig met een promotieonderzoek naar de beeldhouwer Jan Baptist Xavery.

Op Zijdebalen aan de Vecht (ter hoogte van de huidige Zeedijk en het gelijknamige nieuwbouwproject) lagen de zijdefabriek, waaraan de buitenplaats haar naam te danken heeft, het huis en de beroemde tuin naast elkaar. Tussen 1709 en 1740 besteedde de toenmalige eigenaar David van Mollem (1670-1746) veel tijd, geld en energie aan wat hem naast de zijdehandel het meest ter harte ging, namelijk de uitbreiding en inrichting van zijn tuin.

De inrichting van deze aan de Vecht gelegen tuin was gebaseerd op een goed doordacht tuinplan.¹ Aan de thematiek van de tuinornamenten en hun onderlinge samenhang hechtte David van Mollem veel waarde, want ze vormden als onderdeel van de tuin een geschikt middel om weloverwogen gedachten over schepping, natuur en mens uit te beelden.² De beelden in de tuin van de rijke zijdehandelaar en -fabrikant verwezen naar koopmansdeugden en Bijbelse levenslessen.

Van Mollem deed een beroep op verschillende beeldhouwers. Naast Jan Baptist Xavery waren dat Jacobus Cres(s)ant, Vincent Mattheysens en Jan (van der) Mast. Xavery en Cressant namen veruit de meeste tuinornamenten voor hun rekening. Cressant leverde een aanzienlijk aantal mythologische beelden, putti en vazen van marmer. Vermoedelijk werden de tuinornamenten rechtstreeks besteld door Van Mollem, want marmeren beeldhouwwerken waren voor beeldhouwers te kostbaar om op voorraad te hebben. Van Mollem verwierf ook bestaand beeldhouwwerk op veilingen, waaronder twee marmeren tuinvazen (1714) van Cressant die vermoedelijk afkomstig waren van Elsenburg bij Maarssen.³ Beide vazen met voorstellingen van de vier seizoenen maken tegenwoordig deel uit van de collectie van het Rijksmuseum.

De beeldhouwer Mattheysens is minder bekend. Op Zijdebalen stonden verschillende beelden van zijn hand, namelijk een stroomgod, een zeenimf en vier borstbeelden.⁴ De stroomgod, die een personificatie van de Vecht zou kunnen zijn, is enkele jaren geleden gelokaliseerd bij een gemeentelijke dienst in Utrecht en reeds belicht in dit tijdschrift.⁵ Onlangs is weer een beeld aan het licht gekomen dat van Zijdebalen afkomstig is, namelijk een beeld met de voorstelling van Apollo.⁶ Dit tuinbeeld werd vervaardigd door niemand minder dan Jan Baptist Xavery.

Jan Baptist Xavery

Jan Baptist Xavery (1697-1742) wordt gerekend tot de belangrijkste beeldhouwers die in de eerste helft van de 18e eeuw in de Noordelijke Nederlanden werkzaam waren.⁷ Hij heeft niet alleen tuinbeel-

Apollo van Zijdebalen

De tuin van de Utrechtse buitenplaats

Zijdebalen was rijkelijk voorzien van

beeldhouwwerk. Na de ontmanteling van

deze befaamde buitenplaats in 1819 werden

de tuinornamenten geveild en zijn deze uit

het zicht geraakt. Onlangs dook een door

Jan Baptist Xavery vervaardigd marmeren

Apollobeeld op dat van Zijdebalen afkomstig is.

den, maar ook kabinetsculpturen, interieurstukken, geveldecoraties, kerkmeubilair, portretbustes en grafmonumenten vervaardigd.⁸ De beeldhouwwerken van Xavery die op Zijdebalen hebben gestaan, zijn redelijk uitvoerig gedocumenteerd in de boedelinventaris (1746) en de veilingcatalogus (1819) van de Utrechtse buitenplaats.⁹ Bij de parterre voor het kunstmatige bergje met de triomfboog stonden twee tuinbeelden met voorstellingen van Flora en Apollo. Flora, de godin van de lente en de bloemen, stond volgens de beschrijving in de veilingcatalogus 'genoegzaam in den stand der Venus Medicis, bij haar staat een bloemendragend kind, levensgroot van wit marmer, zeer schoon gebeiteld door J.B. Xavery, op een blauwe steene voetstuk'. Apollo, de god van onder andere de muziek, de poëzie, de kunsten en de boogschutters, was voorzien van 'bijwerk en wedergade van het voorgaande standbeeld, in eenen even fraaije stijl, door denzelfden, op een blauwe steene voetstuk'.¹⁰ Xavery's 'schoone Flora' en 'grootsche Apol' werden ook letterlijk genoemd in het hofdicht van de dichter Arnold Hoogvliet (1687-1763).¹¹ Ten slotte zijn beide beelden afgebeeld op een prent die werd vervaardigd door Jan de Beijer. Flora is links en Apollo is rechts op de voorgrond afgebeeld.

Apollo

Het is een aangenaam toeval dat uitgerekend het in verschillende bronnen gedocumenteerde Apollobeeld eind vorig jaar op een veiling van Christie's in Londen te koop werd aangeboden. Het is niet bekend op welke plekken het beeld in de loop der tijd is beland. In de veilingcatalogus is vermeld dat het beeld in het bezit is geweest van de Franse diplomaat, schrijver en historicus Edmond de Fels (1858-1951).¹²

Het klassiek vormgegeven beeld is vervaardigd van marmer. De jonge en vrijwel naakte god heeft lang krullend haar. Zijn lichaam en hoofd zijn naar rechts gedraaid. Hij leunt op zijn linkerbeen

Jacobus Cressant, twee tuinvazen met de vier seizoenen, 1714.

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM

Jan de Beijer, Zijdebalen (uitsnede). Gezicht over de parterre op het Bergje (1745-1746). Pen, penseel in grijze inkt, grafiet.

□ COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM

en heeft het andere been iets opgetrokken. In zijn naar beneden gerichte linkerhand houdt hij een (gerestaureerde) boog vast. Zijn opgeheven rechterarm is gebogen. Met zijn hand houdt hij een pijl vast, de indruk wekkend dat hij deze pijl zojuist uit zijn pijlenkoker heeft gehaald. Deze pijlenkoker is bevestigd aan een riem die schuin voor de borst loopt en op zijn rechterschouder rust. Om deze riem is op schouderhoogte een draperie bevestigd die via zijn rug naar beneden valt en aan de voorzijde alleen zijn schaamstreek bedekt. Achter zijn in sandalen gestoken voeten staan beeldhouwde rietstengels waaruit de kop van een hond steekt. Xavery heeft dit beeld op de voorzijde van de plint gesigneerd en gedaateerd (1726). Uit de toevoeging 'inv.et fe' blijkt dat Xavery het beeld niet alleen vervaardigd, maar ook zelf ontworpen heeft. De contouren van de plint, waaronder de rechte hoeken die uit de plint zijn gehakt, zijn identiek aan de afbeelding op de prent. Xavery heeft Apollo weergegeven vanuit zijn rol als beschermgod van de boogschutters. Het beeld vertoont enige overeenkomsten met de marmeren Apollofiguur van Artus Quellinus in het Paleis op de Dam. Ook hier is het moment uitgebeeld waarop een geconcentreerde Apollo met zijn rechterarm naar een pijl in zijn pijlenkoker grijpt.

Hemel en aarde

De vraag is hoe de beelden door de toenmalige bezoekers van de tuin 'gelezen' moesten worden. Op de prent van Jan de Beijer zijn vier beelden zichtbaar. De twee beelden op de achtergrond werden vervaardigd door Cressant. Uit de beschrijving van de veilingcatalogus uit 1819 blijkt dat dit twee levensgrote marmeren beelden betrof die Coelus, de god van de hemel, en Cybele, de godin van de aarde, voorstellen. Coelus was voorzien van een kroon, een scepter en een brandende fakkel. Hij zat op een hemelglobe. Cybele zat op een leeuw, die met een voorpoot op een aardglobe rustte. De beelden verwezen naar de hemel en de aarde en de invloed van de zon op de vruchtbaarheid van de aarde.¹³ Deze betekenis kreeg een extra dimensie door de aanwezigheid van Xavery's beelden van de 'hemelse' Apollo, de god van de zon en de 'aardse' Flora, met een kind en bloemen in haar nabijheid. Beide beeldenparen vormden op de diagonale assen elkaars spiegelbeeld. De bezoekers, die vanwege de beplanting de diagonale assen niet konden doorkruisen, werden dus ongeacht hun looproute steeds geconfronteerd met de hemelse en de aardse wereld.

Apollo, detail

□ CHRISTIE'S LONDEN

Zelfbewust gebaar

Uit de datering van het Apollobeeld kan worden afgeleid dat Xavery, die in 1697 werd geboren, op dat moment nog geen dertig jaar oud was en nog aan het begin van zijn loopbaan stond. Xavery's signatuur is aangebracht op een prominente plek, namelijk de voorzijde van de plint. Wanneer we bedenken dat het betreffende beeld, evenals de andere drie, oorspronkelijk op een hoge sokkel stond, dan kon dit 'visitekaartje' de toeschouwers van het beeld

Apollo, signatuur van Xavery

□ CHRISTIE'S LONDEN

niet zijn ontgaan. Dit kunnen we beschouwen als een zelfbewust gebaar van de jonge beeldhouwer. Ook op andere gelokaliseerde tuinbeelden van Xavery is diens signatuur doorgaans op de voorkant van de plint aangebracht en prominent zichtbaar.¹⁴

Xavery's Apollobeeld is om verschillende redenen bijzonder. Ten eerste is dit het eerste levensgrote en vrijwel ongeschonden marmeren tuinbeeld van Xavery dat tot op heden letterlijk en figuurlijk 'in beeld' is gekomen. Tot nu toe zijn alleen enkele zandstenen tuinbeelden van Xavery gelokaliseerd. Wel zijn enkele marmeren putti van zijn hand bekend, maar deze hebben een compacter formaat of zijn ernstig beschadigd.¹⁵ In de tweede plaats is het Apollobeeld zowel tekstueel (hofdicht, boedelinventaris en veilingcatalogus) als visueel (prent) redelijk uitvoerig gedocumenteerd. De oorspronkelijke context van het beeld is dus bekend. Bij veel tuinbeelden uit die tijd is dat helaas niet het geval. Het feit dat het bewuste beeld in kostbaar marmer werd uitgevoerd door een relatief jonge beeldhouwer is een teken van vertrouwen in de kwaliteiten van Xavery. Apollo werd na de veiling verkocht aan een particuliere verzamelaar die het beeld binnenshuis zou plaatsen, terwijl een groene tuin natuurlijk het ideale 'jachtterrein' van Apollo is.

Noten

- 1 D. de Kool, 'Jan Baptist Xavery en zijn gedocumenteerde tuinsculpturen op Zijdebalen', in: A. van der Does en Jan Holwerda (eindredactie), *Tuinschiedenis in Nederland II. Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000* (Ulvenhout 2016) 64.
- 2 E. de Jong, *Natuur en kunst: Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum 1993) 178.
- 3 J. Leeuwenberg en W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum* ('s-Gravenhage/Amsterdam 1973) 284-287; R. Baarsen, e.a., *Rococo in Nederland* (Amsterdam/Zwolle 2001) 57.
- 4 Gemeentearchief Zeist (hierna GAZ), toegangsnr. 146, Archief Familie van der Mersch, inv.nr. 48k, Veilingcatalogus Zijdebalen, 26 februari 1819, nrs. 57 en 65.
- 5 D. de Kool, 'Neptunus van Zijdebalen', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 85 (2012) nr.2, 48-50.
- 6 Met dank aan Milo Dickinson, specialist 'Early European Sculpture and Works of Art' bij Christie's in Londen, die mij op dit beeld heeft geattendeerd.
- 7 F. Scholten, 'Het portret van Don Luis da Cunha door Jan Baptist Xavery (1737)', *Bulletin van het Rijksmuseum* 42 (1994) nr.2, 116.
- 8 D. de Kool, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742): een veelzijdige tuinkunstenaar', *Bulletin KNOB* 110 (2011) nr.2, 59-67.
- 9 GAZ, toegangsnr. 146, inv.nr. 48i, Inventaris van de boedels van wijlen David van Mollem, 1746; toegangsnr. 146, inv.nr. 48k. In deze bronnen worden negentien beeldhouwwerken van Xavery genoemd.
- 10 GAZ, toegangsnr. 146, inv.nr. 48k, catalogusnrs. 70 en 71.
- 11 Muller, S. *Zijdebalen* (Utrecht 1912) 28.
- 12 Veilingcatalogus *European Sculpture and Works of Art*, 8 December 2015, Christie's Londen, 2015, lot 89, p.74-78.
- 13 GAZ, toegangsnr. 146, inv.nr. 48k, catalogusnummer 69.
- 14 De Kool, zie noot 8, p.63.
- 15 Het Amsterdam Museum bezit twee marmeren putti (1728) met voorstellingen van Mercurius en Abondantia. In het depot van het Hessisches Landesmuseum in Kassel worden verschillende putti (1737) van de hand van Xavery bewaard die als gevolg van oorlogshandelingen helaas zeer ernstig zijn beschadigd.

Agenda

Historisch Café

Op *vrijdag 9 september* spreekt Bert Jaski, conservator handschriften bij de Universiteitsbibliotheek. Hij geeft een toelichting op de tentoonstelling over de heilige geschriften Tanach, Bijbel en Koran die Museum Catharijneconvent vanaf 7 oktober organiseert in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek.

Een maand later, op *vrijdag 14 oktober*, is het de beurt aan Marijke van Dorst en Margriet Hoogendoorn, die een lezing houden over het werk en het bijzondere leven van de Utrechtse schrijfsters Adele Opzoomer (1856-1925), pseudoniem A.S.C. Wallis, en Johanna van Woude (1853-1904), beiden in hun tijd zeer geliefd en veel gelezen. Aan hen en andere 19e-eeuwse schrijfsters is een tentoonstelling gewijd die op dinsdag 18 oktober geopend wordt in de Centrale Bibliotheek aan de Oudegracht.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis in de Lange Smeestraat. Zaal open om 16.30 uur. De voordracht begint om 17.15 uur en duurt circa 45 minuten.

Tentoonstellingen Catharijneconvent

Op *zaterdag 13 augustus* kunnen leden van Oud-Utrecht in Museum Catharijneconvent de tentoonstelling *De zomer van Pleij* bezoeken tegen gereduceerd tarief (€ 5,- in plaats van € 12,50 tegen overlegging van de adreswikkels van dit nummer; Museumkaart gratis).

Op *donderdag 20 oktober* is er voor leden van 12.00 tot 13.00 uur een lunchlezing over de tentoonstelling *Heilig Schrift* (zie ook het Historisch Café van 9 september). De lezing vindt plaats in het Auditorium van het museum en wordt gehouden door Micha Leeftang, conservator Oude Kunst bij het museum.

U kunt zich aanmelden via info@catharijneconvent.nl. Voor meer informatie over de exposities, zie www.catharijneconvent.nl.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 89e jaargang nr. 4 / augustus 2016 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 september 2016

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese van Groenoustraat 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

Open Monumentendag

Thema van de 30e Open Monumentendag op *zaterdag 10 september* is Iconen & Symbolen, beelden en tekens met een bijzondere betekenis. In monumenten zijn ze overal aanwezig - in ornamenten, reliëfs of wandschilderingen - maar ook de monumenten zelf kunnen iconische waarde hebben voor een gebied of stad.

In Utrecht worden enkele themaroutes uitgezet. De 'Iconenroute' is een 'best of 30 jaar Monumentendag' wandeling. De 'Symbolenroute' - met een wandel- en een fietsvariant - voert langs vaak minder bekende details van gevels en interieurs. In de derde route gaat de wandelaar op zoek naar de geheimen achter monumenten en de beroemde Utrechtse gebouwen vinden lezingen en speciale rondleidingen plaats.

Zie voor het volledige programma www.openmonumentendagutrecht.nl of de Monumentenkrant die vanaf 7 september in de stad wordt verspreid.

GrafiServices Service voor communicatie

Van huis uit de specialist in gedrukte communicatie, inmiddels een organisatie die het hele communicatietraject beheerst. Sterk op het gebied van gedrukte, geprinte en digitale communicatie in combinatie met mail, fulfilment, warehousing en logistiek. Met professionals die ook interim, gedetacheerd of als consultant voor u aan de slag kunnen. We zetten de lijnen uit, adviseren, organiseren, registreren, produceren, ontzorgen. Altijd in nauwe betrokkenheid. En met maar één doel voor ogen: het realiseren van uw communicatiedoelstellingen. Pas dan zijn wij tevreden.

ra
gf
se
cs

Bezoekadres
Kanaalweg 30
3526 KM Utrecht

(030) 2 822 822
www.grafiservices.nl
info@grafiservices.nl

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 30,-). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl